

A demokrácia védjegye a görögöké. Olyan politikai formát jelentett, amelyben a köznép, a démosz irányította a városállamot. Maga a fogalom a korabeli görög filozófiában Platónnak és tanítványának, Arisztotelésznek a lehetséges államformákról adott leírásában jelent meg. Ám korántsem kívánatos politikai alakzatként. A jó és rossz politikai formák megkülönböztetésekor a demokráciát az elfajult változatok közé sorolták, mert a kormányzási mód nem a polisz egészének, csupán egy részének javát szolgálja. Platón erős ellenszenvét nemcsak arisztokrata származása motiválta, hanem az is, hogy mesterét, Szókratészt a demokrata rezsim állította bíróság elé, és ítélte halálra. Arisztotelész alkotmány-tipológiájának elsődleges kritériuma a hatalomgyakorlók száma. Jó és rossz alkotmány egyaránt lehetséges, ha egy ember, néhány ember vagy sok ember gyakorolja a hatalmat; a kritérium az, hogy a kormányzás az egész közösség érdekét tartja-e szem előtt. Ez különbözteti meg a királyságot a türannisztól, az arisztokrata berendezkedést az oligarchiától, illetve a többségi vezetésű politeiát a demokráciától, amit csöcselékuralomnak tartottak.

A görögök által megvalósított közvetlen demokrácia a különböző politikai teóriákban gyakorta olyan politikai modellként tűnik fel, amely ma is kívánatos lehetőség az apátiába és közömbösségbe süllyedő képviseleti demokráciával szemben. Kedvenc eszméje volt ez a participatív demokrácia mellett kardoskodó ifjúsági mozgalmaknak a hatvanas években, de Hannah Arendt, a modern republikanizmus legismertebb politikai filozófusa ugyancsak a görög változatot tartotta a közvetlen demokrácia ideáltípusú esetének; nézete szerint az újkori történelem legfényesebb pillanatai azok voltak, amelyekben a forradalmi tanácsok formájában – jóllehet sikertelenül – próbálták ezt újraéleszteni.

Szükségesnek látszik – még ha elnagyoltan is – felvázolni a történeti-kulturális kontextust. Ez érthetővé teszi az athéni demokrácia működését, és rávilágít arra is, miért lesz óhatatlanul anakronisztikus minden kísérlet, amely a revitalizációt tűzi ki célul. Gondolatmenetemben elsősorban az ókortörténetész, Moses I. Finley munkáira támaszkodom.

Az első tényező, amelyet figyelembe kell vennünk, a méret kérdése. Athén a legnagyobbak számított a görög poliszok között, mind területét, mind népességét tekintve, mai fogalmaink szerint mégis kicsi közösség. Kr. e. 431-ben volt a legnagyobb a négyülésbe választható polgárok száma: 40 ezer, amely a későbbiekben fokozatosan 25 ezerre csökkent. A társadalmi politikai gyakorlata a szóbeliségre alapult, s nem ismerte azokat az intézményeket, amelyek a modern politikai demokrácia sine qua nonjának számítanak. Nem volt szakképzett bürokrácia, békeidőben nem léteztek rendszeres közvetlen adók, a különböző hatalmi ágakat nem választották szét, nem voltak pártok, s végül, ám egyáltalában nem utolsósorban, nem ismerték a képviselet intézményét sem. Összevetve a modern demokráciákkal talán éppen ez a legszembeütőbb. Ez teszi az antik athéni demokráciát a közvetlen demokrácia történelmi prototípusává. Mai szemmel a legszembeütőbb paradoxon, hogy a sajátos politikai formát, amely intézményesítette a köznép számára a tényleges részvételt a politikai döntésekben, olyan társadalom alakította ki, amelytől semmi sem állt távolabb, mint az egyenlőség eszméje – természetesként fogadta el az intézményekben is kifejeződő státuszegyenlőtlenséget.

Hannah Arendt rámutat, hogy a modern kor nyitányaként számon tartott Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában megfogalmazott egyenlőség ugyancsak különbözik a görögök egyenlőség-fogalmától. A tétel, hogy minden ember egyenlőnek születik, magában hordozza annak lehetőségét, hogy az egyenlőség kilépjen a politikai szférából és társadalmi követelményként jelenjen meg. A görögöknél az egalitarizmus sohasem vált ideológiává – az antikvitás egyébként sem ismerte a politikai ideológiát a szó modern értelmében. Ez a sajátos ideológiahiány egyenesen következett az anti-egalitárius társadalomfelfogásból, az egyenlőség szigorúan a politikai szférára korlátozódott. Az antik poliszpolgár egyenlők között egyenlőként kizárólag a politika terében jelenhetett meg. Az egyenlőség művi, mesterséges jellegű: a politikai szférán kívül, társadalmi értelemben nem létezett.

Az antik demokráciának a modernnel szembeni alapvető különbsége, hogy az antik gondolkodás kiindulópontja nem az egyén volt; a modern individuumot az antikvitás nem ismerte. Az egyes ember – függetlenül attól, hogy tirannikus, arisztokratikus vagy éppen demokratikus politikai berendezkedésben élt – másodlagos volt a politikai közösséghez, az egészhez képest. Amikor Arisztotelész az embert politizáló lényként, zoón politikónként definiálta, nem arra gondolt, hogy erre a minőségre születése révén tesz szert, ahogyan a modern individuumhoz pusztán születése okán tapadnak bizonyos jogok. Zoón politikónná közösségi kapcsolatait tették az egyént. Az, hogy poliszban, vagyis politikai közösségben éljen, az arisztotelészi metafizikában (s tágabb értelemben az antik közgondolkodásban) az ember természetes céljának, téloszának számított. A politikai társulás értelme – ismét csak ellentétben a modern koncepcióval – nem a privátszféra védelme, hanem a közös politikai tér létrehozása és fenntartása volt. Arisztotelész ezt világosan leszögezi:

Így tehát minden városállam a természet szerint létezik, csakúgy mint a legalsóbb fokú közösségek. A végső céljuk ezeknek ugyanis a városállam; márpedig a végső cél a természetes állapot, amelyre minden egyes jelenség eljut létrejöttének befejezésével, és ezt az állapotát nevezzük természetesnek – pl. az emberét, a lóét, a családét. Ezen túl pedig a végső cél, vagyis a legfőbb jó: az autarkeia, ami a végső cél és a legfőbb jó egyaránt. Mindebből világos, hogy a városállam

természszerű, s hogy az ember természeténél fogva állami életre hivatott élőlény (...) az egész szükségszerűen előbbre való mint a rész (...) Világos, hogy a városállam természet szerint előbbre való, mint az egyes ember; ha ez utóbbi külön-külön nem tud önmagának megfelelni, csak úgy viszonylik az egészhez, mint minden egyéb rész; viszont aki nem képes a társas egyesülésre, vagy akinek autarkeiája folytán semmire nincsen szüksége, az nem része az államnak, akárcsak az állat vagy az isten.

Az antik demokrácia olyan sajátos társadalmi-kulturális konstelláció következménye volt, amely premodern viszonyok között kivételesnek számított. Jóllehet a rómaiak joggal tarthatnak igényt a politika feltalálójának titulására – a *res publica* fogalma és gyakorlata római produktum –, a római köztársaság politikai berendezkedése alapvetően különbözött az athénitől; a kifinomult intézményrendszer fő és sikeres törekvése a plebejusok politikai lehetőségeinek szűkítése volt. A szenátus – az autoritás, vagyis a tekintély birtokosainak testülete – erőteljesen korlátozta a különféle típusú népgyűlések hatalomhoz jutását.

Az antik demokrácia sajátosságait alapvetően meghatározták a premodern viszonyok; a kiszolgáltatottság a természeti feltételeknek, a technológiai fejletlenség megkerülhetetlenek voltak az antik politikai közösségek számára. Jóllehet Athén életében nagy szerepet játszott a tengerhajózás és a kereskedelem, mégsem mondhatjuk, hogy az athéni demokrácia olyanformán kapcsolódott volna a gazdasági aktivitáshoz, mint újkori leszármazottja. Athénben ugyanis a magánvagyont alárendelték a közszférának. A *leiturgia* intézménye arra szolgált, hogy a gazdagok hozzájáruljanak a demokrácia költségeihez. Az athéni mindennapokat a háború és a katonai ethosz határozta meg. A lakosság beosztása vagyoni kategóriákra katonai célokat szolgált: mivel a haderő polgárőrség jellegű volt, a felszerelést kinek-kinek saját vagyoni erőből kellett előteremtenie; a leggazdagabbak hoplitaként, azaz nehézgyalogosként szolgáltak, míg a szegénysorú démosztagek az athéni flotta matrózaiként. Pénzügyileg Athén tengeri birodalma finanszírozta a demokráciát: a demokratikus politikai tér fenntartásának költségeit a meghódított területek lakosainak kellett viselniük. Hannah Arendtnek alighanem igaza van abban, hogy szabadság és szükségszerűség viszonyából következően a szabadság ára mindig a szükségszerűségnek valamilyen formában lerótt adó. De történelmi különbség, hogy kinek kell ezt fizetni: antik viszonyok között a rabszolgák és a meghódítottak terhe volt, modern viszonyok között a technológia helyettesíti a rabszolgát. Ám – hangzik Arendt kultúrkritikai ízű figyelmeztetése – az egyébként kétségkívül kedvező változás végül az ellenkezőjébe fordul: a szükségszerűség nem tűnik el, csupán alakot vált; a természeti javak szűkösségéből fakadó szükségszerűséget a fogyasztás kényszerének szükségszerűsége váltja fel. Ez pedig ugyanúgy a demokrácia létezéséhez szükséges szabadságot veszélyezteti, mint az archaikus időkben a természetes szükségszerűség. Arendt ironikus megfogalmazása szerint a bilincsek akkor is bilincsek, ha selyemből vannak.